

УДК 159.922.1:37.013

Надія ГОРОДНОВА

м. Київ

Проблеми статево-рольової соціалізації підлітків у сучасній школі

У центрі статті – проблеми статево-рольового виховання у сучасній школі і роль вчителя як фактора статево-рольової соціалізації підлітків. Опираючись на факти свого дослідження, автор доводить, що насправді весь навчально-виховний процес у школі має на меті насамперед соціалізацію хлопчика, створення у нього мотивації особистісних досягнень.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях дедалі частіше робляться спроби розглянути процес формування особистості як представника певної статі, як носія певних вихідних якостей, що визначають зміст поведінки індивіда як чоловіка або жінки. Інтерес до цієї проблеми зумовлений насамперед тим, що категорія статі – одно з найважливіших історико-культурних та соціальних надбань людства; чинник статі наявний як на самих ранніх, так і на самих пізніх періодах людського життя, тобто становить постійну і стабільну характеристику онтогенетичної еволюції людини. Варто зауважити, що онтогенез людини розкривається як послідовна зміна вікових періодів, однією з ознак якої є розгортання сценарію статевих метаморфоз.¹ Оскільки людина – істота соціальна, її сексуальність має соціальний характер; слухність

¹ Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1968. – 339 с.

цього твердження в тому, що сексуальні чи еротичні імпульси, моменти можуть проникнути (і проникають) у всі існуючі види формальних і неформальних людських стосунків.

Не менш важливою обставиною, що стимулює інтерес до питання статі, є перебудова життя суспільства та системи освіти, зміна парадигми соціалізації молоді, одним з показників якої є відмова від виконання соціального замовлення на формування особистості певного типу і створення оптимальних умов для якнайповнішого розкриття потреб, здібностей і можливостей кожної дитини з урахуванням її якісної своєрідності як представника конкретної статі. Завдання статевої просвіти і статевого виховання, які сьогодні стоять перед школою, розширюються за рахунок завдань психосексуального розвитку. Необхідно не тільки навчити вихованця "правильно себе поводити" в питаннях статевого стосунків, але і надати допомогу у формуванні його статевої самосвідомості, в сприйманні і переживанні себе як представника певної статі. Це завдання тим більш актуальне, що і по сьогоднішній день освіта несе на собі важкий спадок минулого, "голої бюрократичної заборони", як назвав її Л.С. Вигодський, яка була накладена на питання статевого виховання з середини двадцятих років. Увесь цей час масова школа виховувала не хлопчиків і дівчаток, а "хороших учнів"; у психолого-педагогічній літературі проблематика статі була представлена настільки слабо, що це дало підставу І.С. Кону назвати вітчизняну психологію "безстатевою".²

Загальновідомо, що чільне місце у формуванні статевої самосвідомості дитини належить сім'ї: саме у сім'ї дитина набуває свого першого життєвого досвіду. Ряд досліджень (М.Й. Боришевський, В.О. Васютинський) доводять, що з

² Кон І.С. Психологія половых различий // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 47-57.

погляду статевого виховання сім'я є моделлю міжстатевих стосунків.

Вже на першому році життя дитини її взаємодія з батьками диференційована за статевою ознакою. Так, доведено, що як матері, так і батьки у відповідь на голосові сигнали хлопчиків з більшою ймовірністю зав'яжуть з дитиною контакт, ніж у відповідь на голосові сигнали дівчаток. Численні дослідження, що охопили різні вікові рівні і ситуації міжстатевого спілкування, показують, що хлопчики одержують від батьків не тільки велику кількість негативних, гальмівних реакцій, а й значну кількість позитивних. Хлопчикам надається більше можливостей для пізнання навколишнього світу, ніж дівчаткам. Це виявляється в тих додаткових можливостях розвитку, які створюють іграшки, що пропонуються батьками хлопчикам: вони більшою мірою дають змогу виявити винахідливість, створюють більше можливостей для маніпуляції з різноманітними предметами та підтримання реальних, прямих зв'язків з матеріальним світом, виявлення новаторського підходу до його пізнання. Так змалку закладаються підвалини інструментального, перетворюючого, творчого стилю чоловічої діяльності. Психологічні дослідження засвідчують і ту обставину, що хлопчикам надається більше свободи для обстеження навколишнього, ніж дівчаткам; так, під час ігор дівчатка, як правило, знаходяться ближче до своїх мам, їм рідше, ніж хлопчикам, дозволяються самостійні поїздки і прогулянки поза домом, і взагалі активність дівчинки постійно знаходиться під більш уважним контролем. Диференційований розподіл домашніх обов'язків також позначається на відмінностях у свободі пересування: хлопчик частіше, ніж дівчинка, одержує доручення, виконання якого вимагає виходу за межі сім'ї, в той час як на дівчинку покладаються обов'язки "хатні" – різні види допомоги по господарству, які закріплюють у дівочій свідомості важливість домашнього середовища. Таким чином, у процесі соціалізації

дівчинки не заохочуються форми активного пізнання світу, сфери діяльності обмежуються, робиться акцент на "правильності" і "підзвітності" поведінки, а практикування вимогливого контролю обмежує формування життєвого досвіду. Між тим, ряд досліджень довели, що наявність можливості здобути практичний досвід і активно взаємодіяти зі світом є основною умовою когнітивного розвитку особистості. Тому слід очікувати, що одержавши перші уроки статевої соціалізації в сім'ї, пов'язані з різними стилями догляду, спілкування та взаємодії з батьками, хлопчики і дівчатка приходять до навчальних закладів, які, згідно з принципом наступності у вихованні, повинні сприяти подальшому розвитку та закріпленню певних статевих особливостей дитячої поведінки та психіки.

Однак до цього часу масова школа намагається уникати проблем, пов'язаних з підтримкою психосексуального розвитку підлітків. І справа тут не тільки і не стільки у відсутності ґрунтовної теоретичної підготовки вчителів до виконання цієї функції чи формалізму у виховній роботі, у якому часто і не без підстав звинувачують шкільну систему освіти. Найімовірніше, у цьому випадку ми маємо справу з інертним стереотипом образу учня як безстатевої істоти, з одного боку, і тими труднощами, з якими стикається процес статевої соціалізації в школі через складність і суперечливість його сутності – з іншого.

Правильному розумінню труднощів, які доводиться долати шкільній психолого-педагогічній практиці у вихованні статевої самосвідомості своїх вихованців, допоможе порівняльний аналіз особливостей статевого виховання у сім'ї і школі.

Якщо в сім'ї статєва соціалізація відбувається в процесі несвідомого, спонтанного наслідування, копіювання дітьми поведінки дорослих, а відтак залежить насамперед від активності самої дитини, то у школі цей процес

підпорядкований протилежному організаційному принципу: тут активно діючим агентом статевого виховання є учитель, який інструктує і навчає. Таким чином, статева соціалізація в школі становить процес, в якому одна людина одержує від іншої інформацію про те, як бажано поводити себе в тій чи іншій ситуації міжстатевого спілкування, в тій чи іншій групі, що припустимо для індивіда як представника певної статі, що від нього вимагається, що підлягає засудженню чи навіть покаранню. Принагідно звернемо увагу на певну особливість: на відміну від сімейної, шкільна соціалізація завжди робить акцент на нормативності поведінки і на можливому застосуванні санкцій. Саме в цьому вбачається роль школи як першої в житті дитини соціально-нормативної інстанції, завдання якої – прищепити вихованцям поняття суспільної норми, надати більш чіткої формалізації виявам їх статево-рольової поведінки. Батьківський контроль, який проявляється у вигляді емоційної оцінки і є інтимно-домашнім способом взаємодії, у школі замінюється на більш жорсткий, формалізований спосіб регулювання поведінки, ігнорування якого карається застосуванням негативних санкцій, які мають уже не інтимний, а суспільно значущий характер.

Особистість і діяльність учителя, як провідника саме нормативної соціалізації, поціновується у суспільстві тим вище, чим яскравіше і послідовніше він демонструє у своїх установках вимоги соціально-схвалюваної поведінки, а його власні вчинки сприймаються як еталон такої поведінки.

Така суспільно відповідальна позиція вчителя, однак, не знаходить прийняття у підліткової аудиторії, оскільки не відповідає задоволенню провідної потреби цього віку – формування внутрішнього світу учня, розвитку його самосвідомості, пошуків власного "Я". Про це свідчать і результати опитування підлітків. Так, старшокласники одностайно заявили, що якість викладання предмета вчителем, його професійна компетентність відступає в оцінках на друге

місце, а на перше виходять особистісно-комунікативні здібності – сердечність, щирість, природність поведінки, емоційне тепло – вияви, які можна назвати умовно "батьківськими". Отже, конфліктність ситуації вчителя полягає в тому, що, будучи тільки провідником нормативної поведінки і водночас засобом її контролю, він "втрачає" підліткову аудиторію, тому що нехтує гострою потребою її у спілкуванні "батьківського" типу.

Усі наведені вище положення, однак, мають одну істотну ваду: вони не дають відповіді на питання, яким чином насправді складається ситуація з психосексуальним розвитком дітей у школі; наскільки вчитель, як провідний чинник статевої соціалізації підлітків, усвідомлює свою відповідальність за формування адекватної, диференційованої статево-рольової самосвідомості своїх вихованців; наскільки необхідність диференційованих виховних впливів на дітей відповідно до їх статі є у діях вчителя.

Результати, які ми одержали в ході анкетного опитування вчителів з цієї проблеми, виявили "прірву" між існуванням практичної потреби в такій роботі і ставленням до неї педагогів.

На початку 2001 року нами було проведено опитування серед курсистів КМГУВ ім. Б. Грінченка. Респондентами були дві групи вчителів, які навчалися на курсах: викладачі географії та біології, в переважній більшості жінки (45 осіб); та 2 групи вчителів праці, перша – повністю "чоловіча" (20 осіб), друга – жіноча (35 осіб).

Методами дослідження слугували групові дискусії та анкетне опитування. Всього було зібрано 100 індивідуальних анкет.

Пропонуючи наші запитання, ініціюючи групові дискусії, ми ставили за мету виявити, як представлена статева соціалізація підлітків у системі педагогічних методів учителя; чи наявні елементи так потрібного підліткам "батьківського"

ставлення з боку вчителя і як саме вони реалізуються; які індивідуально-особистісні якості вчителя сприяють підвищенню його чутливості до питань статевого виховання.

Щодо конструкції анкети, то вона майже повністю виключала судження-оцінки і стосувалася лише наявності певних фактів, вчинків і продуктів діяльності, причому в центрі уваги були комунікативні здібності вчителя, а саме:

- здатність знаходити в учневі найбільш сильні сторони його особистості і діяльності та розкривати їх перед ним, утверджувати впевненість у собі і своїх здібностях;
- вміння знаходити і розвивати педагогічно доцільні взаємостосунки з учасниками педагогічного процесу;
- виявляти певну гнучкість, диференційованість у взаєминах з хлопчиками і дівчатками;
- підходити до явищ, подій з позиції учня, виявляти почуття емпатії.

Після аналізу здобутих даних очевидним став факт нехтування статевими відмінностями учнів у системі спілкування вчитель-учень. Так, на всі запитання анкети, які вимагали вибору однієї з альтернатив – "дівчинка" чи "хлопчик" – в залежності від вияву вчителем певних реакцій чи відношень, 71% респондентів відповіли, що вони не бачать ніякої різниці, а під час дискусій на цю тему переважна більшість учителів дуже емоційно захищала, як їм здавалось, принцип "рівності" і "справедливості" по відношенню до кожного учня без врахування його статевої належності.

Розглянемо насамперед найбільш численну категорію вчителів, позиція яких полягає в тому, щоб сприймати дівчат і хлопців як "учнів" і не робити між ними ніякої різниці. Так, 59% опитаних вважають, що вони дають більш розгорнуті відповіді, більш точну інформацію як дівчаткам, так і хлопцям у класі; з однаковою готовністю нададуть допомогу представникам обох статей (69% вчителів); легко устанавлять контакт під час уроку як із хлопцями, так і з дівчатами (47%); з

однаковою частотою будуть стимулювати впевненість як хлопців, так і дівчат у власних силах, їх пізнавальних можливостях (46% вчителів); будуть підбадьорювати схвальними оцінками, емоційно мотивувати на досягнення всіх учнів, незалежно від статі – 57% вчителів; 60% учителів всім учням однаково готові виявити співчуття, стати на їх позицію. 54% однаковою мірою прислухаються як до думки хлопців, так і до думки дівчат; 62% охоплюють увагою і піклуванням усіх учнів однаково.

Проте в системі зв'язків вчитель-учень є моменти, коли навіть найбільш гарячі прихильники "рівності статей" втрачають свій зрівнювальний запал. Так, мінімальну кількість зрівнювальних виборів одержано за критеріями: кого частіше критикуєте, повчаєте, робите зауваження (всього 23% однакових відповідей); чию неприємну для вас дратівливу репліку ви, найімовірніше, залишите без уваги (25% однакових відповідей); з ким із учнів найчастіше виникають безвихідні ситуації у взаємовідносинах (20% однакових відповідей); всього 8% вчителів зізнались, що вони бувають несправедливими і завищують вимоги до учнів обох статей; у 3% учителів однаково часто виникають напруження у стосунках як із хлопцями, так і з дівчатами.

Отже, якщо в цих випадках є неможливим як однаковість сприймання ситуації, так і реакція на неї, то яким чином діють вчителі, на користь якої статі вирішуються ці конфліктні ситуації?

Виявляється, що хлопчики набагато частіше, ніж дівчатка, стають об'єктами для повчань і критики (відповідно 78% випадків проти 34% у дівчат); у стосунках з ними набагато частіше (51% проти 25%) виникають напружені моменти у взаєминах; з ними частіше виникають безвихідні ситуації (54% з хлопцями – 45% з дівчатами); саме до хлопців учитель іноді буває прискіпливим, завищує свої вимоги (34% випадків проти 22% у дівчат); але, водночас, учитель частіше завищує оцінки

хлопцям (39% випадків проти 28% у дівчат); по відношенню до них учитель частіше стримує вияв свого незадоволення з приводу слабкої підготовки до уроку (68% проти 46% у дівчат); неприємна репліка від учня-хлопця частіше залишиться без осуду (65% випадків щодо хлопців і 42% у дівчат).

Аналіз одержаних відповідей дав змогу зробити припущення, що у школі працює категорія вчителів, яка здійснює диференційований підхід до учнів, враховуючи їх статеву належність. Розглянемо, у яких саме навчальних і комунікативних ситуаціях це виявляється і на формування яких якостей учня спрямоване.

Виявилось, що в центрі уваги педагогічних впливів знаходиться учень-хлопчик, а застосовані методи мають на меті стимуляцію його досягнень: саме хлопчик відчуває найбільшу кількість як позитивних, так і негативних реакцій з боку дорослих – 89% за хлопців, 74% – за дівчат (принагідно пригадаємо, що аналогічна ситуація спостерігається і в сім'ї); раціональна мотивація досягнень найчастіше адресується хлопцям (80% проти 54% у дівчат), емоційна підтримка мотивації – знову ж таки їм – 94% проти 68% у дівчат. Хлопцям у цьому з більшою готовністю надають допомогу (83% проти 69% дівчатам).

Цікаво, що дівчата у взаємовідносинах з учителем представлені як об'єкт співчуття (89% проти 64% у хлопців), їм частіше поступаються у конфліктній ситуації (82% вибору дівчат проти 60% хлопців).

Одержані дані змусили замислитись над питанням, які саме соціальні характеристики вчителя обумовлюють вибір ним позиції "нівелювання" статевих відмінностей учнів, чи, навпаки, сприяють диференціації впливів на підліткову аудиторію.

Нами були виділені такі критерії: вік учителя, його стать, предмет, який викладається, педагогічний стаж (від 1

до 3 років; від 3 до 5 років; від 5 і більше); сімейний стан та наявність власних дітей. Припускалось, що кожний з чинників має певний вплив на формування тієї чи іншої позиції вчителя.

Проведений статистичний аналіз дає змогу стверджувати, що позитивно значущий зв'язок з позицією вчителя мають (за ступенем щільності) такі чинники: наявність власних дітей ($r=0,23$); педстаж учителя ($r=0,18$); параметр статі вчителя не аналізувався, оскільки переважна більшість педагогів у школі – жінки.

Висновки

На сьогоднішній день переважна більшість учителів нехтує фактом статевої належності учня, не враховує її при застосуванні педагогічного впливу. Така ситуація неприйнятна, оскільки виключає виховні засоби детермінації статево-рольової самосвідомості дитини, робить формальним, знеосібленим спілкування, адже стать тісно пов'язана з індивідуально-типологічними рисами, це – серцевина індивідуально-особистісної характеристики дитини. Ця ситуація склалася у школі віддавна, стереотип сприймання учня як "безстатевої" істоти є домінуючим у свідомості вчителя. Причини такого ставлення ми вбачаємо у традиційній ролі школи передусім як суспільного інституту нормативної соціалізації підлітка, а також в існуванні протиріч у самій позиції вчителя як носія, еталона норми суспільної поведінки, з одного боку, і виявів "батьківського ставлення" – з іншого.

Можна констатувати той факт, що не існує наступності у питаннях статевого виховання підростаючого покоління між сім'єю та школою, бракує конгруентності виховних впливів на підлітків, оскільки школа докладає багато зусиль у напрямку нівелювання статевої відмінностей замість того, щоб сприяти

їх усвідомленню і адекватному формуванню.

На жаль, декларації про "рівне і справедливе" ставлення до всіх учнів різних статей теж не знаходить свого підтвердження в результатах нашого дослідження. Аналіз здобутих даних показав, що в центрі уваги в школі знаходиться хлопчик, власне навколо нього "крутиться" навчально-виховний процес, він більшою мірою стимулюється на навчальні досягнення.

Диференційовані методи впливу на учнів відповідно до їх статевої належності частіше практикують у своїх діях ті вчителі, у яких є власні діти і педагогічний стаж яких понад 5 років.

Надежда ГОРОДНОВА

Проблемы поло-ролевого социализации подростков в современной школе

Резюме

В центре статьи – проблемы поло-ролевого воспитания в современной школе и роль учителя как фактора поло-ролевой социализации подрастающего поколения. Ссылаясь на данные собственного исследования, автор доказывает, что массовая школа избегает решения этих проблем, а существующая дифференциация по полу воспитательных и коммуникативных средств воздействия со стороны учителя имеет своей целью воспитание прежде всего мальчика, создание у него мотивации личностных достижений.

Nadiya GORODNOVA

Today's School: Problems of Adolescents' Sex-role Upbringing

Summary

The article reveals the problems of sex-role upbringing in modern school and the teachers functions in this process as the factor of adolescents' sex-role socialization. The author approves on the base of her own data that these problems are not solved properly in public secondary educational establishments, but the existing sex-differentiation educational and communicative means of teachers' influence are aimed to bring up first of all a boy to form his personal success motivation.